

УДК 94(477.43/.44)621.927.3

Денисик Григорій, д.г.н., професор

Лаврик Олександр, викладач

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
м. Вінниця

МЛИНИ В ІСТОРІЇ ГОСПОДАРЬСЬКОГО ОСВОЄННЯ РІЧОК ПОДІЛЛЯ

Автори розповідають про поширення млинів на річках Поділля. Розглядається історія виникнення, розвитку та занепаду млинарства на Поділлі упродовж тривалого періоду часу. Факти підтверджуються великою кількістю статистичних даних.

Млини, які працювали завдяки енергії води, були майже в кожному селі Поділля. Вони будувались, безпосередньо, на річках або на спеціальних відвідних каналах. Біля млина існувала гребля або гатка та невелика водойма; на прилеглих ділянках висаджувались верба, тополя, калина. Млини відігравали важливу роль у житті селян: вони забезпечували їх борошном, слугували окрасою села, регулювали воду в річках, були місцем укладання ділових угод та ін.

Вірогідно, що перші млини з'явилися в Київській Русі у X-XI ст. в Галицькому та Волинському князівствах, які мали тісні зв'язки з Західною Європою [5]. На той період – це примітивні дерев'яні споруди, які будувалися, винятково, для переробки продуктів сільського господарства. Ставки, утворені греблями, використовувалися для розведення риби та водопостачання [10].

Нашестя татаро-монголів пригальмувало поширення водного млинарства на Русі, однак не зупинило. У ханському ярлику Менгу-Тимура до руського духовенства згадуються млини на церковних землях у Галицькій, Волинській і Київській єпархіях [6]. З кінця XIII – початку XIV ст. на річках або каналах почали будувати примітивні млини для паперових фабрик та металургійного виробництва.

Український історик Іван Крип'якевич згадує про поширення млинів так: “У половині XIV ст. появилися в нас перші водяні млини, побудовані на німецький лад. Уперше такий млин згаданий у грамоті князя Юрія-Болеслава 1339 р. ... Але до XVI ст. ще млинів було небагато, й люди, здебільшого, мололи на жорнах. Млини були різного роду. Вальники, або дідичні млини, були ті, що мали цілий рік воду; весняки, або дорічні, – що мололи тільки на весну, “бо вода гостинна”. Більші млини мали по 4-5 коліс, але бували й малі, з одним колесом... При деяких млинах були також пили для різання дерева. У XV ст. з'явилися перші тартаки – водяні млини...” [8].

Наприкінці XV – 60-х рр. XVI ст. на подільських землях, які знаходилися під владою Великого князівства Литовського, “водяні” млини отримали широке розповсюдження. В їх конструкції використовували верхньобійне колесо, коефіцієнт корисної дії (до 85%) якого був вище в порівнянні з нижньобійним (до 35%). Для роботи такого колеса вимагалася спорудження греблі. Як правило, вода подавалася на колесо дерев'яними лотками. Для надання міцності колесу укріплювали хрестовиною, а в деяких випадках оббивалися металевими обручами. Окремі деталі механізму передачі, а також робочі частини машини (шестерні, веретена, паприці, шофери, чопа, тартачні пили) виготовляли із заліза. Насипні греблі часто використовувалися для проїзду транспортних засобів [10]. У 1545 р. у Брацлаві було 2 “водяних” млини [12], у 1552 р. у Вінниці працювали 2 млини [9]. У 70-х рр. XVI ст. Барському старостату належало 25 рибних ставів та 15 млинів. Площа ставка, створеного у XVII ст. на р. Золота Липа біля с. Бережани, складала 430 десятин (468 га), довжина дамби – більше кілометра [13].

Ставки стають невід'ємною частиною лісостепових ландшафтів Поділля, їх починають позначати на політико-адміністративних, військових та інших картах [7]. На карті 1650 р. французького інженера-фортифікатора Гійома Лавассера де Боїлана [11] “ланцюги” ставків відображені у верхів'ях річок Мурафа, Мурашки (басейн Дністра), на притоках Південного Бугу – Вовк, Рів, Краснянка, Сільниця, Тростянець, Дохна, Савранка і притоках Дніпра – Случ, Тетерів, Рось. У межах Поділля наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існувало більше 240 ставків та 130 млинів [7].

Процес активного господарського освоєння рік Поділля спостерігався у XIX – на початку XX ст. У районі м. Ямполь на Дністрі, а також між селами Гнівани – Мізяків на Південному Бугу знищували пороги, поглиблювали річища, будували плавучі млини (біля смт. Мельниця-Подільська на Дністрі їх було 12), канали та пристані. На початку XIX ст. на р. Збруч “во-

Таблиця 1. Млини Подільської губернії, розташовані на річках Дністер та Південний Буг (дані за В.К. Гульдманом, 1889 р.) [3]

Назва річки (притока)	Кількість млинів		Назва річки (притока)	Кількість млинів	
	Крупчаток	Простих “водяних”		Крупчаток	Простих “водяних”
Дністер	-	10	Матірка	-	9
Збруч	-	9	Жван	-	26
Жванець	7	44	Караєць	-	22
Смотрич	10	66	Лядова	5	33
Мукша	11	23	Немія	2	24
Боговичка	-	6	Дерла	-	15
Тернава	4	36	Мурафа	5	35
Студениця	7	31	Русава	6	22
Рудка	-	1	Марківка	5	24
Ушиця	9	85	Кам'янка	3	16
Калюс	2	25	Ягорлик	-	1
Загалом на Дністрі та найбільших притоках				76	563
Південний Буг	23	148			
Плоска	-	1	Кодима	-	1
Вовк	2	13	Бужок	-	11
Згар	1	14	Іква	2	20
Ровець	-	4	Снивода	-	17
Рів	5	13	Постолова	1	6
Краснянка	-	1	Десна	-	4
Сільниця	2	11	Соб	-	11
Тростянець	-	4	Удич	2	4
Дохна	1	18	Синиця	-	8
Савранка	1	19	Синюха	-	18
Загалом на Південному Бугі та найбільших притоках				40	346
Всього на річках Подільської губернії				116	909

додіючих млинів 23, біля кожного висока гребля, яка робить річку шириною 20 сажень, а глибину збільшує до 10 футів” [1]. За даними В.К. Гульдмана у 1887 р. в Подільській губернії загальна кількість млинів досягала 3236, а кількість поставів на них – 6520 [3, 166]. Описуючи Південний Буг, він зазначав, що “Въ первой половинѣ теченія русло Буга перегороджено множествомъ греблей и мельничныхъ плотинъ. Кроме этого Бугъ въ предѣлахъ Подольской губернии имѣет много бродовъ. (Въ Херсонской же губернии нѣтъ на Бугъ ни того, ни другого)” [3, 32]. Різницю у кількості млинів на Дністрі та Південному Бугу (табл. 1.), він пояснював відмінностями у геоморфологічній будові річчиз.

Таблиця 2. Статистика “водяних” коліс і турбін на р. Південний Буг в межах Поділля (дані Статистико-Економічної Частини Центрально-МеліоВодГоспу НарКомЗему, 1923 р.) [2]

Назва річки (притока)	“Водяні” колеса	“Водяні” турбіни
Південний Буг	180	46
Бужок	6	1
Вовк	9	2
Іква	3	7
Снивода	14	2
Витекла	2	1
Тесівка	2	2
Згар	6	4
Згарок	4	3
Десна	11	-
Вільшанка	1	2
Хомутня	2	4
Ровець	5	5
Рів	13	5
Думка	2	2
Шпиківка	9	2
Сільниця	19	2
Соб	21	6
Котова	2	1
Таран Сонник	2	1
Сорока	13	2
Вербич	5	-
Кублич	10	2
Тростянець	7	4
Удич	11	8
Дохна	2	2
Берладинка	4	2
Савранка	12	2
Разом	377	120

Наприкінці XIX – початку XX ст. у Кам’янець-Подільському повіті працювали – 294, Ново-Ушицькому – 279, Ямпільському – 184, Брацлавському – 141 шт. “водяних” млинів, а в Подільській губернії їх нараховувалось 1767 одиниць [7].

У 1914-1918 рр. освоєння річок Поділля призупиняється, що зумовлено ходом Першої світової війни, в якій брала участь Російська імперія. Після війни розпочинається реконструкція ставкового господарства та млинів. У 20-х рр. XX ст. річка Південний Буг від витoku до с. Олександрівки Миколаївської області повністю забудована греблями. За даними О.К. Бируллі, з 327 млинів, що були 1926 р. на терені Вінницької округи, – 204 млини діяли завдяки гідравлічній енергії. На р. Південний Буг нараховувалось 110 гребель різної висоти. Майже всі греблі використовувалися для потреб млинів [2]. У басейні Південного Бугу кількість ставків зростає до 2,5 тисяч [6]. У 1923-1924 рр. розпочалася перебудова млинів Поділля для

потреб гідроенергетики. Млини стають своєрідною базою для створення гідроелектростанцій (табл. 2.): Сабарівська ГЕС використовувала старе турбінне устаткування млина поблизу Вінниці; гідроелектростанція в с. Сутисках – енергію вальцьового млина свого села; гідроелектростанція в м. Тиврів та с. Сокільці були прибудовані до млинів [10]. У 1932 р. тільки в Кам’янець-Подільському окрузі працювали 334, в Тернопільському воеводстві – 751 млин [7, 78].

Під час Другої світової війни розвиток млинарства на Поділлі знову зупиняється. Окремі млини, ГЕС, дамби та греблі були повністю зруйновані в ході військових дій. У 50-60-х рр. XX ст. господарське освоєння території активізується. У цей час відбувається реконструкція старих гідроелектростанцій, будуються нові водосховища, створюються млини, ставки і канали. Однак, до 70-х рр. XX ст. більшість “водяних” млинів переводять на електроенергію, млинові ставки спускаються, канали, на яких були побудовані млини, – заболочуються [4].

Зараз діючих млинів на Поділлі, практично, не залишилося. Їх переважна більшість є лише архітектурною окрасою рік. Інтенсивне господарське освоєння річок знайшло відображення у їх назвах (Потік Млинський – притока р. Збруч, Млинівка – притока р. Серет), струмків (Млинівський, Мельничий), урочищ (“за млином”, “біля млина”), населених пунктів (Млинівці, Мельниця-Подільська Тернопільської області, Мельниківці Вінницької області) [7]. Млини, які збереглися, разом з прилеглими ділянками землі та водоймами, необхідно взяти під охорону і створити музеї хліба. Тут молоде покоління подолян змогло б ознайомитися з оригінальними спорудами “водяних” млинів і вперше відчутти аромат свіжого борошна та ще не спеченого хліба.

1. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание / Батюшков П. Н. – СПб., 1891. – С.3-38.
2. Бируля Александр. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії / Бируля Александр. – Вінниця : Віндсдрук ім. Леніна, 1928. – 95 с.
3. Гульдман В. К. Подольская губернія. Опыт географическо-статистического описания / Издание Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета / Гульдман В. К. – Каменец-Подольскій: Типографія Губернскаго Правленія, 1889. – 414 с.
4. Денисик Г. И. Поймы малых рек Правобережной Украины: освоение и современное состояние / Г. И. Денисик // География и природные ресурсы. – Новосибирск: Изд-во “Наука” Сибирское отделение АН СРСР, 1988. – №2. – С.56-60.
5. Денисик Г. И. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Денисик Г. И. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
6. Денисик Г. И. Водні антропогенні ландшафти Поділля : [монографія] / Денисик Г. И., Хаецкий Г. С., Стефанков Л. И. – Вінниця : ПП “Видавництво “Геза”, 2007. – 216 с.
7. Денисик Г. И. Природнича географія Поділля / Денисик Г. И. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
8. Ізборник [Електронний ресурс]: Історія української культури / За заг. ред. І. Крип’якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kryp-cult/krcult09.htm>.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / [А. Ф. Олійник (гол. ред. кол.) та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С.77.
10. Лаврик О. Д. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу / О. Д. Лаврик // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – Вип.18. – С.35-42.
11. Подорож Гійома Левассера де Боплана [Електронний ресурс]: Спеціальний і докладний план УКРАЇНИ з належними до неї воеводствами, округами і провінціями. для загального добра зроблений Гійомом Левассером де Бопланом, військовим архітектором і капітаном Й.В.К. Польпі і Швеції. Карбований у міді працею і старанням Вільгельма Гондія, привілейованого гравера Й.В.К. Польпі і Швеції. Гданськ, року божого 1650. – Режим доступу: <http://boplan.pereplut.net/index.html>.
12. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / Сас П. М. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
13. Спичаков Ф. Е. Прудовое хозяйство в Галиции / Спичаков Ф. Е. – М., 1915. – 36 с.